

CU PRIVIRE LA BIDIALECTALISMUL UNOR VORBITORI AROMĂNI DIN ROMÂNIA

Chestiuni preliminare

Considerațiile care urmează se bazează pe analiza corpusului de texte cules în cursul a cinci anchete de teren de la locuitori aromâni din România aparținând celor două tipuri principale de graiuri: *fărșerot/grămostean*.

Anchetele au fost întreprinse la generații diferite de informatori de ambele sexe, după cum urmează:

– 1968 – *fărșeroți* de vârstă medie și bătrâni plecați din Pleasa (Albania), înregistrați în *aromână* de N. Saramandu la Palazu Mare (județul Constanța), la aproximativ 45 de ani după venirea acestora în România;

– 1974 – *grămosteni* din Livezi (Grecia) aparținând generației vârstnice și medii, anchetați în *aromână* și *dacoromână* de B. Cazacu și N. Saramandu în București (tot la aproximativ 45 de ani de la stabilirea în România);

– 1986 – *fărșeroți* vârstnici din Pleasa (Albania), înregistrați în *aromână* de N. Saramandu în localitatea Pipera (sectorul agricol Ilfov), după aproximativ 60 de ani de existență pe teren dacoromânesc;

– 1986 – elevi aromâni, în majoritate *fărșeroți* (între 8 și 15 ani), din Pipera (născuți în România), anchetați (oral și în scris) în *aromână* și *dacoromână* de Marina Ciolac și Margareta Chioreanu;

– 1987 – copii de aceeași vârstă cu cei din ancheta anterioară, în majoritate *grămosteni*, din localitatea Voluntari (Sectorul Agricol Ilfov), cercetați (în condițiile expuse mai sus) de Marina Ciolac și de Margareta Chioreanu.

Excerptarea și evaluarea comparativă (în funcție de mai mulți factori sociolingvistici) a datelor culese în cursul acestor anchete a permis (în ciuda eterogenității corpusului) desprinderea a două categorii mari de concluzii. Prima categorie, vizând *stadiul și perspectivele aromânei pe teritoriul dacoromânesc*, a fost abordată în cadrul unui articol din FD, X, 1991. La cea de-a doua grupă de concluzii, privind *dinamica și sensul de evoluție a bidialectalismului aromână/dacoromână*, ne vom referi sumar în cele ce urmează.

1. Precizări terminologice

Desemnăm prin *bidialectalism* [= *Bd*] folosirea alternativă de către un locutor a două dialecte, subordonate fie aceleiași limbi (= *Bd intern*), fie la două limbi diferite (= *Bd extern*). În cazul special al limbii române se poate vorbi și de un *bisubdialectalism* [= *Bsd*] (intern sau extern), constând din folosirea alternativă a două graiuri (ale aceluiași dialect sau, respectiv, a două dialecte diferite) de către un locutor.

Prin *diglosie* [= *D*] desemnăm aici folosirea alternativă și complementară, în funcție de tipul situației de comunicare, a două variante lingvistice de rang și cu statut sociocultural și funcțional diferit: dialect (grai) / „limbă” literară. (Cele două tipuri de variante lingvistice pot aparține aceleiași limbi (= *D internă*) ori unor limbi diferite (= *D externă*); în cazul special al aromânei ne-am referit – în articolul *Despre stadiul și perspectivele de evoluție a două graiuri aromânești din România* (FD, X, 1991) – și la un tip de „microdiglosie” internă ce s-ar putea dezvolta în cadrul aromânei.

2. Observații pe baza materialului

2. 1. Ancheta din 1974, întreprinsă la grămostenii adulți din București a fost axată, în mod special, pe probleme ale *Bd*. Anchetatorii au urmărit, în principal, să constate influența a doi factori extralingvistici (respectiv, *vârsta* și *sexul* informatorilor) asupra gradului de dezvoltare a *Bd* aromână/dacoromână. Cei patru subiecți anchetați (doi bărbați și două femei) aparțin aceleiași familii și reprezintă informatorii V, VI, VII și VIII. Protocolul de anchetă a cuprins: α) reproducerea de către informatori (întâi în aromână și apoi în dacoromână) a basmului *Lúplu cu vúlpea* (cf. Pericle Papahagi, *Basme aromâne și glosar*, București, 1905, p. 104-106) (povestea le-a fost inițial citită în aromână de către un locutor nativ: N. Saramandu); β) *texte libere* (amintiri) redade succesiv în ambele dialecte; γ) *conversație dirijată* (inclusiv de natură metalingvistică (în aromână și, respectiv, în dacoromână). În condițiile de anchetă nu a intervenit nici o schimbare pe parcursul desfășurării acestora.

(1) Excerptarea corpusului a pus în evidență faptul că nivelul *Bd* activ este puternic influențat de factorul *vârstă* și, într-o măsură considerabilă, la generația vârstnică, de parametrul *sex*:

Informatoarea VII (fără școală, casnică), având relații sociale reduse în afara grupului de locutori aromâni, utilizează cu precădere dialectul matern. *Bd*-ul informatoarei este mai degrabă *pasiv*, dat fiind că repertoriul său verbal în dialectul secundar [= dr.] este extrem de redus.

a) Expriarea sa în *aromână* este presărată cu relativ puține elemente dacoromânești, majoritatea acestora fiind de natură lexicală (*șcǎală* = ar. *scolie* sau *scul'jǎ*; *grădiniță* = ar. – ; *vorbescu* = ar. *zburășcu* etc.); acestea sunt (după

cum se vede) fie elemente curente, fie termeni fără corespondent în aromână.

b) În *dacoromână* informatoarea VII nu a reușit să se exprime cursiv, găsiind cu greu corespondențe în dialectul secundar. Relatarea sa se prezintă mai curând ca un text aromânesc, presărat numai cu câteva elemente dacoromânești, ca de exemplu: ocurența pronumelui de politețe (*dumnețată*), perfectul compus al verbelor (în locul perfectului simplu din aromână), conjuncția *dacă* (ar. *ma*) și câteva fapte fonetice (*çə-a_i* = ar. *ț_i-a_i*, *je_i* vb. = ar. *leş_i*, *ziçe* = ar. *dă_i*):

= „iște vúlpea / [...] vúlpea çarâ [k] nkisî dúpâ pópa // [...] lo de la biserică pópa líturyî / [...] / i-a spus că zîçe: «cum leş_i dumnețată líturyî de la popă ?» // «e_i / le-am loât» / zîçe // «aşá: pópa plecá / ş-jo dúpâ pópa / le-am luat // ş-lúplu-_i zîçe: «ş-míni mi duc_ŧ» // «eh/du-t_i ş-tíni/ dácă po sâ je_i/du-ti ş-tíni» // s-a dus şi jel / dúpă... lăturyî // [...]» (VII, α, dr.)¹.

Informatorul VIII (două clase în grecește și două în română, crescător de oi), folosește și el preponderent aromâna. *Bd*-ul său, deși mai dezvoltat decât al informatoarei din aceeași generație, nu poate fi considerat decât o formă incipientă de *Bd* activ.

a) În *aromână*, subiectul VIII se exprimă cursiv, recurgând la relativ puține elemente dacoromânești; un loc aparte între acestea îl ocupă termenii meniți să redea unele abstracțiuni sau subtilități de gândire: *fără sâ obsçarvâ pópa, ístétul d_i lup, dçádírâ s-u conviņgă, nu u convinsēră, s-bázá etc.*

b) În *dacoromână*, informatorul povestește cu dificultate; repertoriul său verbal este restrâns, iar stângăciile de exprimare sunt numeroase. Frazele cu aspect strict dacoromânesc sunt puține. Acestea imită, de obicei, scurte secvențe din vorbirea curentă («*dómle / dácă te kámâ*» / *zise «du-te!»*) sau apar în secvențele inițiale ale textelor: *a fost odátă ca niçodátă / a fost un lup ş-jo vúlpe // şi... s-au întovărăşit amínd_o / [ε] ... [C] agârşij cum z-đácu* // (VIII, α, dr.). Interferențele aromânești sunt uneori atât de frecvente în textele culese de la acest informator, încât pare să se realizeze într-un „idiom mixt”:

= „fçárte muşátă núma» zise *s-tâ băneçáđă!* / *zis_i* / şi trecú cîtva timp / *járâ ja zis_i câ sâ [...]*” (VIII, α, dr.).

= „buníci_i anóşti_i / je_i / s-nu ne dea vóje [...] sí [...] pe-ņseráte / sâ... sâ umblám // [...] câ pátur¹ nu ecsistá atúnç / atúnç de-*a_o* *η-cáplu alalánt* / așternçá o *jámbul-acólo* // [...]” (VIII, β, dr.).

Adesea, locutorul, fără să-și dea seama, comută din dacoromână în dialectul

¹ Am notat între paranteze rotunde: sigla subiectului, tipul textului și dialectul în care trebuia redat textul. În cadrul fragmentelor citate vom nota între paranteze drepte următoarele indicații: [k] – corectează, [r] = repetă, [ε] = ezită, [C] = comută dintr-un dialect în celălalt; tot între paranteze drepte am notat intervenția anchetatorului, precedată de A.

primar, continuând apoi să povestească în aromână:

= „păi du-te/kir Marije!»/ zise/ «dăcă te kámă/ dū-te!»// și [C] *kir u alăsă/ l-dăadi vójc// vŭlpça z-dúțe și âj bágâ mânlî tu... tu rérj/ și u-ahurhî gínç [...]* //” (VIII, α, dr.).

Comutarea de acest tip (nejustificată de nici o schimbare în circumstanțele comunicării) se explică prin nesiguranța de exprimare a locutorului în dacoromână și trebuie atribuită, fără îndoială, insuficienței cunoașteri active de către acesta a dialectului secundar. De altfel, informatorul însuși oferă o motivație oarecum apropiată de această afirmație pentru a justifica trecerea la aromână:

= „- [A: tóra tîni cum ul spusêși pirmiflu/ armângești/ ma mucănești?] – tóra u spuj ġumitáti [!] // anqástrâ aromângească ġumitáti/ – [A: câ țe?] – *c-ași n-si potrivescu zbqârâle* //” (VIII, γ, ar.).

(2) Informatorii de vârstă medie (V și VI) sunt capabili să alterneze fără dificultăți cele două sisteme lingvistice (diferențele determinate de factorul *sex* în ceea ce privește folosirea corectă a dialectelor aromân / dacoromân sunt puțin evidente). *Bd*-ul acestor locutori este *activ* în ambele idiomuri, deși dialectul de bază rămâne cel primar [= ar.].

a) Exprimarea în aromână a informatorilor V și VI este clară, fluentă și conține relativ puține elemente străine graiului.

b) Relatarea în dacoromână este la fel de cursivă, cu fraza amplă, complexă. Am întâlnit o singură (eventuală) tentativă de comutare la dialectul primar, de care informatoarea V devine însă repede conștientă, corectând-o:

= „a dóua zi/ iar vŭlpça// zîce: [C] *mi kámă să [k] mă kámă ca să botéz* //” (V, α, dr.).

Influența sistemului lingvistic primar se manifestă printr-un număr redus de fapte în textul dacoromânesc al poveștii; menționăm dintre acestea:

– folosirea cu consecvență a termenului aromânesc de origine grecească *liturģii*, în locul corespondentului dacoromânesc „prescuri” (locutorii l-au pronunțat însă ca în dacoromână, cu -*ġ*, nu cu fricativa velară sonoră -*γ*, care apăruse la informatorii VII și VIII);

– reducerea diftongului -*je*- la -*e*- în cuvântul dacoromânesc *mġere* > *mére* (în 40 % dintre ocurențele acestui termen), ca o reacție hipercorectă la pronunțarea palatalizată a consoanei inițiale în aromână (*ńere* sau *ńeäre* –V, VI);

– câteva situații de închidere a lui *e* la *i* (*dî* „de”, *trićă* „trecea”) sau de eliminare a vocalei -*i*, respectiv, -*ă* din conjuncțiile *și*, *să* (și chiar a lui -*e* din forma dacoromânească a pronumelui reflexiv *se*) înaintea unui cuvânt care începe cu o consoană: *ș-s-a dus*, *s-se-dúcă*, *s-făće* (VI);

– o ocurență a articolului hotărât masculin (**-lu** – VI), (*luplu* – VI), o anumită stângăcie în exprimarea vocativului (*cum-ajpus nùmele/ vulpça?* – VI, trăsătură evidentă și la subiectul VII); acordarea la plural a verbului cu substantivul colectiv *lumea* (*au sărit toată lumea acolo* – VI).

Se mai cuvine precizat totodată că nu toate elementele dacoromânești folosite de informatorii V și VI aparțin variantei literare: alături de fapte fonetice și morfosintactice din graiul muntenesc (*preotésij, [ei] s-a împrjetenit*) am excerptat și fapte din dacoromâna vorbită curent, mai exact din varianta sa populară (*lupu, preotu, drùmu, nùmele lu finu, gura la sac, pe drùmu care a lùat-o, conjuncția că să în loc de să* etc.). Prezența acestor elemente dacoromânești neliterare dovedește că (în ciuda unei timide încercări a locutorului VI de a recurge la cuvinte sau expresii „mai elevate” în prezența unor interlocutori „distingși” [=A]: *vulpça a fost... cum să spun/ invitată că să... să botéze//; în fine s-au lùat la cărtă*) nici la informatorii care stăpânesc bine dialectul secundar *Bd* nu este însoțit de o *D* activă dezvoltată.

2. 2. Anchetele din 1968 (Palazu Mare) și, respectiv, 1986 (Pipera), întreprinse la *fărșeroții* adulți *pleasoți* (= originari din Pleasa, Albania), au avut drept scop cunoașterea graiului și înregistrarea de texte dialectale. Prin interpretarea datelor din perspectivă sociolingvistică ne-am propus să relevăm *consecințele bidialectalismului* aromână/dacoromână asupra exprimării locutorilor în graiul matern. Principalii factori de variabilitate pe care i-am avut în vedere au fost: *sexul* informatorilor (în cadrul fiecărei localități) și *durata diferită a bidialectalismului* (cele două anchete fiind întreprinse la o distanță de 18 ani), la aceasta adăugându-se, în cazul informatorilor anchetați mai târziu (Pipera – 1986), stabilirea în zona de influență a Capitalei (fapt ce a stimulat, desigur, presiunea sistemului dacoromânesc asupra dialectului primar). Am excerptat texte provenite de la următorii informatori: 1968, Palazu Mare, [P.M.] – V, VI, VIII₁ și VIII₂; 1986, Pipera [=P] – VII₁, VII₂, VII₃ și VIII.

Evaluarea corpusului a relevat faptul că informatorii bărbați din ambele comunități cercetate se dovedesc mai conștienți de necesitatea utilizării alternative, complementare, a celor două dialecte. Această concluzie se întemeiază pe constatarea că cele mai numeroase *autocorectări spontane* ale unor interferențe din dacoromână au fost înregistrate la locutorii de sex masculin: *nă pătățim [k] păspîndim* (VIII₂, P.M.), *un obiçey [k] adeti* (VIII₂, P.M.), *la rînd [k] apada tuț* (VIII₂, P.M.), *nkisqape [k] tu fîlkiij* (VIII₁, P.M.), *s-întîmplă [k] s-tihisi* (VI, P.M.); informatorul VI (P.M.) exprimă chiar textual (șoptit) constatarea că s-a îndepărtat de la sistemul lingvistic primar:

= „s-tihisi ca să n-moqapă dádă-meșa *tócmaij* [r] *tócmaij* [ε] *kirúj ș-aúá* // [r] să

ń-moápă dádă-męa//” (VI, P.M., ar.).

Uneori, autocorecările spontane sunt însoțite de către informatori de sumare observații cu tentă metalingvistică:

= „s-nă *adâpustim* tu as-sără/ [k] s-n-*apândisim* // *nu cățem adâpustim* //” (VIII, P, ar.).

Bd-ul activ mai dezvoltat la aromânii din Pipera (1986), ca urmare a contactului mai îndelungat (și mai intens) cu dacoromâna, a avut drept rezultat utilizarea unui număr mai mare de termeni dacoromânești (cu rostirea tot mai frecvent neadaptată la sistemul graiului), în locul cuvintelor aromânești de origine balcanică; balcanismele din grai tind astfel să fie trecute treptat în registrul pasiv al fărșeroților anchetați. Totuși, în cadrul bidialectalismului acestor locutori, aromâna continuă să rămână sistemul lingvistic de bază.

2. 3. Anchetele sociolingvistice din 1986 (Pipera = P) și din 1987 (Voluntari = V) întreprinse la copiii de vârstă școlară au fost axate dintru început pe probleme ale *bidialectalismului* și *diglosiei*. A fost cules material scris (texte de tip α – povești, povestiri) de la 50 de elevi din Pipera și 23 din Voluntari, iar materialul oral (texte de tip α , β , γ – vezi *supra* 2. 1.) de la 20 de informatori (fete – I și băieți – II) din Pipera și de la 18 din Voluntari.

Pe baza materialului cules am constatat că *Bd*-ul *dezvoltat* și *activ* al copiilor în ambele idiomuri le permite acestora să se exprime cu ușurință în cele două dialecte. Treptat, pe măsura înaintării în vârstă, ponderea principală în repertoriul verbal al elevilor o dobândește dacoromâna: în corpusul excerptat, comutările de la aromână la dacoromână sunt incomparabil mai frecvente decât cele în sens invers.

a) *Exprimarea în aromână*

Deprinși să utilizeze dialectul primar în domeniul sociolingvistice diferite de cel școlar, copiii s-au arătat, în general, mirați când li s-a cerut să folosească aromâna în cursul anchetei. De aceea, chiar la adresările în aromână ale cercetătorilor, unii copii au răspuns comutând la dacoromână:

= – „[A: lu akicâșiș/ pirmiflu?]”

– da// u akicâșiș// [C] *da nŭștiș s-o povestés^c* //” (I.M., II, P, γ , ar.)².

Comutările la dacoromână apar cu precădere în textele narative (α) ce constituie transpuneri în aromână ale unor povestiri receptate de copii în dacoromână (de exemplu în redarea unor fragmente din opera lui Ion Creangă):

= „[...] fęăta áli moáși ipá pęa [r] pęa/ slútă/ [C] *bába sāręă cu gúra* [...] *că nu áre nevóje de așă... fătă ręal* //”

² Am notat între paranteze rotunde: inițialele elevului, sigla (în cifre romane), clasa (în cifre arabe), localitatea, tipul textului și idiomul în care ar trebui să aibă loc discuția sau relatarea.

= – [A: pãi nu povestéști în maqedonéște ?]

– oh! [k] ipá feáta áli bábi/ [...] tuptęá fúsi/ [...] //” (S.L., I, 4, P, α, ar.).

= „aúșlu dâsi cá va-ı spúnâ a afên-sui/ [C] cáre jerá un bun gospodár în sat //” (T.M., I, 7, V, α, ar.).

Mult mai frecvente însă decât trecerile efective de la aromână la dacoromână sunt numeroasele interferențe ale celor două sisteme lingvistice, care creează adesea impresia relatării într-un „idiom mixt”. „Dacoromânizarea” exprimării aromânești este vizibilă la copii în toate categoriile de texte înregistrate (inclusiv în acelea în care sunt descrise obiceiuri, mâncăruri tradiționale, relații dintre membrii familiei etc.):

= „z-dúți lăutárlu/ și-ı ja pi naș¹ de-aclóti// yini și-autocárlu/ ș-fug cu miręása ș-cu gineri [ε] cu ginerică la bășgáricâ//” (Z.C., II, 3, V, β, ar.).

= „m-apúc jeu s-adár mîncáři/ cúrâț cartófi/ îi taj ș-apóı pun^ψ cáunlu la flóc/ pun uléı [...]//” (B.C., I, 4, V, β, ar.).

– „și sor-ațęá nícă íră ca un fel dı translátor/între noi dáuıi// dapója mı-apucáı si-ń scriu/ írám fóárte revoltátă/ pi sóra mai mári//” (G.C., I, 8, V, β, ar.).

Se mai cuvine precizat totodată că aromâna vorbită de elevii anchețați diferă de aceea folosită de locuitorii adulți (vezi Marina Ciolac, *Despre stadiul și perspectivele de evoluție a două graiuri aromânești din România*, în FD, X, 1991). La copiii fărșeroți este, de asemenea, mult mai evidentă decât la generațiile medii și vârstnică preluarea unor trăsături lingvistice din graiul grămostean (articularea în *-lu*, pronunțarea muiată a lui *ș*, închiderea lui *ă* neaccentuat la *ı*), ca urmare a *bisubdialectalismului* (fărșerot / grămostean) dezvoltat pe teritoriul României.

b) *Exprimarea în dacoromână*

Copiii bidialectali anchețați se exprimă în dialectul secundar cursiv și fără dificultăți. Comutările de la dacoromână la aromână sunt practic inexistente. Am înregistrat numai un număr relativ scăzut de interferențe aromânești (care se dovedesc mai numeroase în exprimarea orală decât în scris). Se constată un progres la copii (o dată cu înaintarea în vârstă) în ceea ce privește însușirea dacoromânei utilizate în mediul în care trăiesc (respectiv, a graiului muntenesc și a variantelor familiară și populară). Nu același lucru se poate afirma însă despre selectarea exclusivă a elementelor literare în contexte formale de comunicare: și la elevii clasei a VIII-a am înregistrat frecvent în situația de anchetă fapte de tipul celor de mai jos: *nepótă-su, ála, ája* (M.M., II, 8, P, α), *acólo-șá* (M.G., II, 8, P, α), *ála micu* (B.H., II, 8, V, α), *máte-fizicá* (B.H., II, 8, V, γ), *poa să męárgă* (T.N., I, 8, P, β), *frátele lu ála* (M.M., II, 8, P, α), *nu mai se báte* (M.M., II, 8, P, α), *maj am decń un fráte* (S.M., II, 8, V, γ) etc.

Astfel de elemente dovedesc că, deși în plin proces de formare, *diglosia* nu este încă suficient dezvoltată la acești elevi în momentul absolvirii școlii generale.

3. Concluzii

Inițial *pasiv* în dacoromână, *Bd*-ul locutorilor aromâni stabiliți în România este astăzi (la toate generațiile) *activ* în ambele idiomuri. Deplasându-și însă, la copii, centrul de greutate spre dacoromână (în care se formează și funcționează *diglosia*), *Bd* aromână/dacoromână va deveni treptat preponderent pasiv în idiomul primar (aromânesc). În stadiul final extrem, locutorii urmează să ajungă *unidialectali* (renunțând la aromână) și (mai mult sau mai puțin) *diglosici* în dacoromână. Momentul acesta poate fi mult amânat prin cultivarea unei atitudini subiective corespunzătoare (o fidelitate lingvistică eficientă și activă) față de ambele dialecte, atitudine ce trebuie susținută de perpetuarea și revigorarea elementelor din sistemul etnocultural aromânesc.

*Institutul de Fonetica și Dialectologie
„Alexandru Rosetti”
București, Calea 13 Septembrie, 13*